

اولین همایش اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی
۷ اسفند ماه ۱۳۹۲

نقش آراستگی استاد به ارزشهای اخلاقی در آموزش

عین اله خادمی^۱ سعید بخشی زاده^۲ بارمان تینا^۳ زهرا آذین^۴

چکیده مقاله :

پذیرفتن هر نقشی، مسؤولیت‌هایی به دنبال دارد و ایفای این مسؤولیت‌ها مستلزم رعایت جنبه‌های اخلاقی بسیاری است. تدریس نیز مانند هر نقش و مسؤولیت حرفه‌ای دیگری دارای یکسری اصول و مبانی اخلاق حرفه‌ای است که از سوی شاغلین به آن باید رعایت شود. علاوه بر این خود معلمی، حرفه‌ای است که ماهیت اخلاقی دارد و اخلاق در همه جای آن جاری است. از همین رو، بسیاری از دانشگاه‌های جهان در راستای فراهم کردن یک مجموعه از ضوابط و استانداردهای اخلاقی که همه‌ی افراد به آن معتقد باشند و افزایش پایبندی به اصول حرفه‌ای، برای شاغلین حرفه‌ای معلمی یک مجموعه راهنما از کدهای اخلاقی تدوین کرده‌اند. التزام اساتید به رعایت استانداردهای آموزشی، آشنایی با اصول تدریس و کلاس داری، تقید به مسؤولیت‌های حرفه‌ای، و آراستگی های ظاهری و باطنی نظیر پاکي و فضیلت، مهر و محبت، احترام و ادب، حلم و بردباری و شادابی و بشاشتدر برخورد با دانشجویان و همکاران از جمله‌ی این کدهای اخلاقی هستند. دستیابی به وضعیت اخلاقی مطلوب و فضائل اخلاقی نیازمند تربیت است و مراکز آموزشی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارگان‌های مسؤول در این زمینه شناخته می‌شوند. انسان‌ها برای دست یازیدن به رفتار و فضائل اخلاقی نیاز دارند که تربیت شوند و آموزش ببینند و لازمه‌ی چنین تربیتی، بهره بردن از محضر استادی است که خود آراسته به فضائل اخلاقی باشد.

واژه‌های کلیدی: اخلاق، فضائل اخلاقی، رذائل اخلاقی

بیان مسئله :

از آن جا یی که نقش اخلاق در تعلیم و تربیت بسیار مهم و کلیدی است^۱ قطعاً آراستگی اساتید و معلمان به ارزشهای اخلاقی نقش چشمگیری در آموزش و پرورش نسلهای جامعه ایفا می کند و به خاطر اهمیت این نکته است که قرآن کریم خطاب به پیامبر عظیم اسلام می فرماید : انک لعلی خلق عظیم (قلم، آیه ۴) ای پیامبر تو بر اساس یک اخلاق بزرگ و متعالی خلق شده ای. با دقت در مفهوم آیه فوق فوق به این مطلب می رسیم که اخلاق نیک و پسندیده و متعال یکی از سرمایه های عظیم انسانی است که هرگاه با ایمان و عمل صالح توأم شود. منشا خیرات و برکات و تغییر و تحولات اساسی و عظیم در جامعه می گردد. به گونه ای که یک فرد

^۱ دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

^۴ دبیر علوم اجتماعی، اصفهان شهرستان شهرضا

اولین همایش اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی
۲ اسفند ماه ۱۳۹۲

قابلیت و توانمندی زیادی پیدا می کند تا آنجا که در وجود شخصیت یک فرد نیرو و عظمت یک امت ایجاد شده و این گونه همانند حضرت ابراهیم مورد خطاب قرآن کریم قرار میگیرد.

« إن إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا » (نحل ۱۲۰). ابراهیم یک امت بود و تسلیم خدا و حق پرست بود. مساله اصلی این پژوهش این است که آراستگی استاد به ارزش های اخلاقی چه تاثیری بر آموزش دارد؟ برای واکاوی این مساله پژوهشی بررسی پرسش های زیر ضروری است.

۱- اخلاق چیست؟

۲- فضایل و رذایل اخلاقی به چه معناست؟

۳- آراستگی های ظاهری چیست و چه تاثیری بر آموزش دارد؟

۴- آراستگی های باطنی چیست و چه تاثیری بر آموزش دارد؟

تعریف اخلاق :

ابتدا لازم است اخلاق را تعریف نموده و معنای آن را بدانیم. اخلاق جمع خلق است. به معنای خوی، سنجیه، عادت، هیات، راسخه در نفس، که به سهولت مصدر افعال نیک و جمیل است.

ابو علی مسکویه فیلسوف معروف در کتاب تطهیر الاعراق می گوید: خلق حالی است برای روح و نفس انسان که او را بدون فکر و تامل به سوی کارهایی بر می انگیزاند. (پیر زانه، اخلاق تشارات اداره کل آموزش و پرورش ۱۳۷۳ ص ۴)

انواع آراستگی:

آراستگی دارای انواع مختلفی است از جمله: ۱- آراستگی ظاهری ۲- آراستگی باطنی

۱- آراستگی ظاهری: توجه به پاکیزگی و آراستگی ظاهر افرادی که از اصول مهم در روابط انسانی است. منظور از آراستن، آرایش کردن نیست، بلکه غرض حفظ وقار و آراستگی و پاکی جسم و جان است. این ویژگی موجب مقبولیت اجتماعی فرد می شود و جذب شدن و صمیمیت ها را بیشتر می کند.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از قول خداوند می فرماید: خداوند دوست دارد وقتی مؤمنی نزد دیگری می رود، با آمادگی و آراستگی حاضر شود.

یک معلم و استاد وقتی می تواند در انجام رسالت تعلیم و تربیت پیروز و موفق باشد که از لحاظ ظاهری شرایط زیر را داشته باشد.

۱-۱- ظاهر تمیز و ساده داشته باشد. زیرا سادگی و تمیزی باعث می شود تا انسان به صورت جذاب جلوه نماید. کثیف و نامرتب بودن حتی در تدریس خوب مربی رابی اثر خواهد کرد. وَ الرَّجُلُ فَاهْجُرْ؛ جامه ات را پاکیزه دار و از پلیدی دوری گزین. (مدثر: ۴ و ۵)

۱-۲- همچنین در بحث از آراستگی های استاد عطراگین بودن وی و استعمال بوی خوش توسط وی نیز تاثیر بسزایی در امر آموزش دارد به گونه ای که در تحقیقاتی که انجام شده است بوی خوش تا چند برابر قدرت یادگیری انسان را افزایش میدهد.

۱-۳- اساتید باید در جاذبه های گفتاری دارای هنر ارتباط فعال و اثر بخش ارتباط معنادار و گرم با دیگران همراه با صمیمیت و دگر پذیری و مهر و رزق و مردم آمیزی باشند. هنر و مهارت گوش دادن، شنیدن، دیدن، گفتن در آنان به زیبایی آراسته باشند.

در زمینه ی (آراستگی ها) و جاذبه های گفتاری از شهید ثانی نقل است: معلم نباید طرز بیان و لحن خود را بیش از حد معمول گسترده و مفصل سازد. به گونه ای که ضبط و نگهداری آن برای شاگردان امکان پذیر نباشد. او نباید آن گونه فشرده و کوتاه بیان خود را ایراد کند که درک و فهم آن دشوار باشد. (مجموعه مقالات برگزیده اولین کنفرانس آموزش دینی و قران کشور، انتشارات اداره کل آموزش و پرورش اصفهان ۱۳۸۵ ص ۱۹۴)

اولین همایش اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی
۷ اسفند ماه ۱۳۹۲

۱-۴- توجه استاد به کلام و لحن و طنین آن در انتقال مفاهیم و معلومات: با توجه به این که بیشتر ارتباطات اساتید با دانشجویان به صورت کلامی و استفاده از روش سخنرانی است، لازم است اساتید معزز بدانند سخن گفتن کم اثر ترین شیوه انتقال مطالب است زیرا تنها ۷ درصد اطلاعات از طریق کلام منتقل می شود. در صورتی که ۳۸ درصد اطلاعات انسان از طریق لحن و طنین صدای فرد منتقل می شود. معلم می باست لحن و صدای خود را تغییر دهد. صدای یکنواخت و تغییر نکردن لحن و طنین یکی از مهم ترین علت های حواس پرتی، چرت زدن و یا خمیازه کشیدن مخاطب است. پس سخن معلم باید قاطعانه، مؤدبانه، شاد و آرام باشد تا تدریس و آموزش موثر باشد. کلام و طنین در مجموع ۴۵ درصد اطلاعات ما را منتقل می کند. در حالی که ۵۵ درصد اطلاعات از طریق حرکات انتقال می یابند. که بیش از همه به حرکات موزون و هماهنگ دست مربوط می شود. پس از آن به تغییر چهره، قیافه و تغییر حالت و ژست و یا تغییر مکان مرتبط است. (همان ص ۱۵۹)

۱-۵- ارائه مطالب آموزش توسط استاد باید از ساده به دشوار باشد زیرا این امر باعث می شود تا انگیزش یادگیرندگان تقویت شود.
۱-۶- پرهیز از تند صحبت کردن توسط استاد و ارائه مطالب به صورت آرام و شمرده می تواند باعث یادگیری مؤثر در فراگیران باشد
۱-۷- آرایه مطالب با کلمات و جملات روان در سایه ی محبت و پرهیز از تملق گویی و پرگویی و اطاله بیش از حد کلام باعث می شود تا فراگیران احساس کسالت و خستگی نمایند. (همان ص ۸۳)

۲- آراستگی باطنی:

اراستگی باطنی نیز دارای انواع زیر است:

۲-۱- احترام و تکریم شخصیت

۲-۲- حلم و بردباری

۲-۳- محبت

۲-۴- بشاشت و گشاده رویی

حال به توضیح مختصر هر کدام می پردازیم.

۲-۱- احترام و تکریم شخصیت :

یکی از سرمایه های فطری و ذخایر طبیعی که در باطن هر انسان بر اساس مشیت حکیمانه الهی به ودیعه نهاده شده است غریزه حب ذات است هر انسانی قبل از هر چیز و هر کس به خود علاقه دارد حب ذات یکی از اساسی ترین پایه های تربیت است. مربی و استاد لایق می تواند از این سرمایه فطری استفاده کرده و در پرتو غریزه حب ذات بسیاری از سجایای اخلاقی و صفات پسندیده را در مرتبه پرورش دهد. (، شکوهی یکتا، محسن، تعلیم و تربیت اسلامی، شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ۱۳۷۶ ص ۱۲۷)

آگاهی اساتید محترم از این نیروی فطری و پرورش و رشد آنها از طریق تکریم شخصیت می تواند سر منشا سعادت و خوشبختی مرتبه و آراستگی وی به سجایای عالی انسانی گردد. احترام گذاشتن به شخصیت مرتبه از سوی مربی باعث می شود تا مرتبه احساس تعادل روانی نموده و روحیه عالی و مثبت داشته باشد. اگر در محیط خانواده و آموزشگاه و دانشگاه این نیاز اساسی توسط عوامل آن به خوبی بر آورده نشود منشا بیماری های روحی و روانی همچون افسردگی، احساس حقارت و پستی شده و زمینه را برای انواع انحرافات و کجروی ها فراهم می آورد. پیامبر اکرم (ص) که مربی همه ی انسانهاست در احترام به دیگران توجهی بی نظیر داشتند. به گونه ای که در بر خورد با مردم کاملاً مشهود بود. هر کس بر پیامبر وارد می شد مورد احترام آن حضرت قرار می گرفت. چه بسا عباى خود را به جای فرش زیر پای او می گسترانید و بالشتی که تکیه گاه خودش بود به او میداد. (مجلسی، علامه، بهار الانوار جلد ۶ ص ۱۵۱)

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی
۷ اسفند ماه ۱۳۹۲

تحقیقات نشان داده است که یکی از علل عمده بی انضباطی ها وجبیه گیریهای شاگردان در برابر معلم و در کلاس درس این است که ارتباط عاطفی و احساسی مربیان با شاگردان در سمت و سو محور محبت نیست. به عبارتی مربیان و متربیان مذکور همدیگر را دوست ندارند. البته عکس این قضیه نیز صادق است. معلمینی که محصلان خودشان را دوست دارند و محبت های کلامی و قلبی خود را نثار آنان می کنند با عکس العمل مثبت دانش آموزان از قبیل خواندن درس مربوطه توسط آنها، احترام و توجه و محبت متقابل مواجه هستند. هر گاه رابطه استاد و شاگرد بر اساس محبت و مودت بنا شود. پیوندی بسیار عظیم و بنایی مستحکم در تربیت حاصل میشود که از گزند حوادث روزگار در امان میماند. زیرا تربیت بر اساس محبت روش تربیتی است که ریشه در اعماق وجود انسان و فطرت وی دارد. آدمی به شکل طبیعی و فطری میل به محبت دارد. واز درشت خویی و سنگدلی گریزان است.

پیام آوران بزرگ الهی از جمله حضرت خاتم النبیین به جهت شناخت نیازهای روحی و جسمی انسانها و پاسخ مناسب و مثبت به این نیازها بوده است که توانسته اند رسالت خویش را به بهترین نحو به انجام برسانند. و برای همیشه در قلوب انسانها جای بگیرند. به گونه ای که خداوند متعال یکی از دلایل موفقیت وی را محبت و دوستی مردم میدانند. و میفرماید: *رحمه من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لنفضوا من حولك* (قران کریم ال عمران ایه ۱۵۹) ای رسول خدا به واسطه رحمت خدا بر تو بود که بر آنان نرم شدی و اگر درشتخوی سنگدل بودی از اطرافت پراکنده می شدند. از دیگر نتایج مطلوب محبت در آموزش اطاعت و پیروی بی چون و چرای شاگرد از استاد است. به گونه ای که هر چه رشته محبت قوی تر باشد. فرمانبرداری نیز قوی تر خواهد بود. اهمیت روش محبت از این جهت است که امحبت اطاعت آور است و سبب همراهی میشود. پیامبر اسلام میفرماید: انسان با کسی دارد. با ظهور محبت اطاعت و همرنگی پیدا میشود. خداوند مهربان ترین مهربانان است و از روی لطف و کرم و مهر به بندگان خود نظر دارد. و خطاهایشان را می بخشد. و بدون حد و حساب نعمت ارزانشان می دارد. و این محبت اوست که دلها را به امید زنده می کند. و آدمی را نسبت به محبت سوق میدهد.

لازمه محبت بنده به خدا و اولیاء اطاعت است و این یعنی به دست آوردن سعادت.

از ثمرات دیگر محبت این است که در درمان بسیاری از انحرافات و کج روی ها و بیماری های روحی و روانی موثر است. زمزمه محبت توسط استاد دواایی است برای درد های نهفته و مرهمی است بر زخمهای کهنه مشتاقان تعلیم و تربیت. روانشناسان علت عمده بسیاری از بیماریها را کمبود محبت میدانند و معتقدند مادامی که این نارسایی و کمبود در آنان جبران نشود امکان اصلاح و هدایت آنان وجود ندارد. مربی نمی تواند بدون تامین محبت با مرتبی ارتباط موثر برقرار کند و پیام تربیتی خود را به او برساند. وی ابتدا باید قلب مرتبی را فتح کند تا بتواند در مرحله بعد عقل وی را تحت تاثیر قرار دهد (با تربیت مکتبی آشنا شویم مظلومی رجبعلی، با تربیت مکتبی آشنا شویم، انتشارات امیر کبیر ۱۳۶۶ ص ۲۵۸).

۲-۴- بشاشت و گشاده رویی

سر آغاز حرکت برای تربیت مقبولیت مربی برای مرتبی است. و بهترین راه حصول مقبولیت بشاشت و خوشرویی است. استاد خوش اخلاق و گشاده رو سریع تر از دیگران میتواند جای خود را در دل فراگیران باز نماید. و با این پل ارتباطی پایه های آموزش خود را محکم تر نماید. خوشرویی و بشاشت علقه های محبت را ایجاد می کند و انسانها را به یکدیگر راغب می گرداند. بشاشت انسان باعث مقبولیت او در جامعه میشود. و راه او را برای تبلیغ و ارشاد هموار میسازد. شادی و گشاده رویی یکی از عوامل موثر در ارتباطات میان فردی است. ما انسانها به صورت ذاتی و فطری از انسانهای بشاش و گشاده رو خوشمان می آید و با ادمهای عبوس و ناراحت میانه ای نداریم. امام محمد باقر (ع) در این مورد میفرماید: گشاده رویی و شادی در چهره در معاشرت های اجتماعی مایه جلب محبت مردم و قرب به خداوند است. (مجلسی، علامه، بحار الانوار ج ۱۷ ص ۱۶۴)

اولین همایش اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش ملی اسلام و ارزش های متعالی
۲ اسفند ماه ۱۳۹۲

نتیجه گیری :

با مراجعه به دستاوردهای این پژوهش، ارزشهای اخلاق که مورد تأکید ادیان الهی و مکاتب مختلف انسان شناسی هستند، نقش تعیین کننده ای در تعلیم و تربیت دارند. و در این مسیر اساتید و معلمان محترم به عنوان یک حلقه رابط میان این دو (ارزشهای اخلاقی-فراگیران) دارای نقش و اهمیت والایی هستند. با توجه به این که دست یابی به وضعیت اخلاق مطلوب و فضائل اخلاقی نیازمند تربیت است و مراکز آموزش به عنوان یکی از مهم ترین ارگان های مسئول در این زمینه می باشند (شکوهی، محسن تعلیم و تربیت، شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران ۱۳۷۶ ص ۱۲۰).

نقش دانشگاه و اساتید در این زمینه بسیار بر جسته می باشد. و تعلق آنان به فضائلی همچون محبت، عدالت، احترام و ادب، نقش الگویی معلمان و اساتید می تواند عامل مهمی در هدایت نسل جوان جامعه ما باشد.

با توجه به نقش و نفوذ اساتید و معلمان در شکل دهی به شخصیت، عواطف و احساسات فراگیران و رهبری و هدایت نسلهای تأثیر گذار جامعه اهمیت آراستگی آنان به ارزشهای اخلاقی همچون تقوا به خوبی آشکار می گردد. نقش برجسته اساتید در جامعه همانند لوکوموتیو هایی است که هر جا گذر کند واگن های عظیم اجتماع انسانی را به دنبال خویش می کشاند. با توجه به این حقیقت در متون اسلامی راجع به ضرورت پاکی و پرهیزگاری عالمان و پیشاهنگان جامعه مطالب فراوانی آمده است.

شخص عالم که در اسلام مقامی بس ارجمند دارد به هنگام ارتکاب گناه و اشتباه بیش از هر کس دیگری در شکنجه و عذاب الهی گرفتار است. حضرت علی (ع) در این مورد می فرمایند: هیچ لغزشی زیانبار تر از لغزش عالم نیست. چرا که عالم به منزله یک امت و جمعیت است و خطا و اشتباه او و نداشتن تقوا به همین میزان بزرگ و چشمگیر است. بنابراین این تقوا و پرهیزگاری استاد، تقوا و پرهیزگاری یک گروه و امت را در پی دارد. در روایتها وارد شده است: زله العالم تفسد العوالم، لغزش عالم فساد عالمی را فراهم می آورد. (حضرت علی غرر الحکم و درر الکلم ج ۱ ص ۴۲۶)

عکس این قضیه نیز با لویت بیشتری صادق است، یعنی اگر معلمی متقی و پرهیزگار باشد توان ایجاد اصلاح و پرهیزگاری در یک امت در او وجود دارد. کما اینکه قرآن کریم در بیان فضائل اخلاقی و برجستگی های شخصیتی معلم بزرگ بشریت حضرت ابراهیم می فرماید: (ان کان ابراهیم امه) ابراهیم یک امت بود. (نحل ۱۲۰) زیرا در او قابلیت هایی وجود داشت که برای هدایت و رهبری یک امت کافی بود.

پیشنهادهات:

۱- در اندیشه دینی ما، همواره تعلیم، تهذیب، دانایی و دینداری همزاد و همراه اند. هم آن کس که می خواهد از خرمن دانش خوشه برچیند، باید جامه ای از جنس پارسایی بر تن کند و هم آنکه می خواهد کام مشتاقان و مشتریان دانش را به آب علم و اندیشه سیراب سازد، باید دل و جان دانش اندوزان را به طهارت و تابناکی بیاراید تا مبادا در شوره زار، تخم بی حاصل بکارد و رنج بی گنج برد و از کشته خویش هیچ ندرود. تأکید مکرر قرآن بر دو رسالت بزرگ پیامبران - تهذیب و تعلیم - الگوی روشنی فرا روی کسانی می نهد که گام در راه پیامبران می نهند و رسالت آموزش و راهبری را بر دوش می کشند. معلمان جامعه که چنین رسالتی یافته اند، باید مؤکد و مکرر بر دو عنصر تعلیم و تربیت عطف توجه نشان دهند که اگر از تهذیب و پرورش غفلت ورزند، هرگز پیامبرانه نخواهند زیست. در نظام آموزشی ما که از رویکرد دینی الگو می گیرد، پرورش جان آدمی که البته به لحاظ رتبی مقدم بر دانایی و آگاهی انسان است، بر عهده معلمان و مربیانی است که بر خردفزایی و رشد آگاهی انسان کمر همت بسته اند؛ برای پیشرفت آموزشی فراگیران، تدابیر کارسازی اندیشیده می شود و از کتاب و کلاس و استاد گرفته، تا فضایی فیزیکی و تکنولوژی آموزشی، همه در

اولین همایش علمی اسلام و ارزش های متعالی با تأکید بر اخلاق

اولین همایش علمی اسلام و ارزش های متعالی
۲ اسفند ماه ۱۳۹۲

خدمت رشد علمی و اندیشه ای فراگیران قرار می گیرد و سرانجام کارنمای آموزشی که میزان رشد یا افت فراگیر را در تحصیل بنمایاند و نیز تمهیداتی که ضعف ها را پوشش دهد، به کار گرفته می شوند تا پیشرفت علمی فراگیر (دانش آموز و دانشجو) به سامان رسد.

۲- بی توجهی به مسئله اخلاق و تربیت دینی دانشجو، استادانی که دارای چنین رویه ای هستند، به آموزش نگاه جزئی و تک بعدی ندارند. آنان هم معتقدند که بدون در نظر گرفتن مقوله تربیت، آموزش و تعلیم نیز ناکامیاب خواهد بود؛ اما نسبت به این مسئله بی رغبت، کم توجه و بی تفاوت اند. تعارض در گفتار و رفتار از آسیب های جدی است که تأثیر گذاری در اخلاق دانشجویان را دچار وقفه و اختلال می کند، برای مثال اگر استادی صدها حدیث درباره نظم و نظم پذیری بخواند؛ اما خود همواره دیر در کلاس حاضر شود و در عمل به بی نظمی شهره گردد، هیچ یک از آن گفتارها در مخاطبان تأثیر نخواهد نهاد. به عکس اگر استادی درست رفتاری پیشه کند؛ حتی اگر به مباحث تئوری آن نپردازد، تأثیری مطلوب بر جای خواهد گذارد.
(والسلام علی من اتبع الهدی)

فهرست منابع و ماخذ،

- ۱- ابوطالبی احمدی، تقی، روانشناسی خودباوری و ارتباط آن با موفقیت (۲). ناشر وحید، ۱۳۸۲
- ۲- پیر ژانه، اخلاق، مترجم، کتابی، بدرالدین. انتشارات اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان، ۱۳۷۳
- ۳- حجتی، سیدمحمدباقر. اسلام و تعلیم و تربیت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، سال نشر ۱۳۵۸
- ۴- شکوهی یکتا، محسن، تعلیم و تربیت اسلامی، شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران، ۱۳۷۶
- ۵- شرفی، محمدرضا، بینشهای تربیتی، انتشارات تربیت، ۱۳۷۳
- ۶- صوفی، مریم، فرهنگ معلم، نشر جاجرمی، ۱۳۷۶
- ۷- مجلسی، علامه، بحار الانوار، ج ۱۷، چاپ جدید
- ۸- دکتر مظلومی، رجبعلی، با تربیت مکتبی آشنا شویم، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۶
- ۹- مجموعه مقاله های برگزیده اولین کنفرانس آموزش دینی و قرآن کشور. زمان ۱۴ تا ۱۶ بهمن ماه ۸۵ اصفهان